

ПРАВО

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 94(477):355.355 “1941/1944”:2-67(477)

*Андрусишин Б. І.
доктор історичних наук, професор,
декан факультету політології та права
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова*

*Бондаренко В. Д.
доктор філософських наук, професор,
завідувач кафедри культурології факультету
філософської освіти і науки
Національного педагогічного університету
імені М. П. Драгоманова*

ДЕРЖАВНА ПОЛІТИКА ОКУПАЦІЙНОЇ ВЛАДИ У ГАЛУЗІ ЦЕРКОВНОГО ЖИТТЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ (1941–1944 рр.)

Стаття присвячена визначенню місця України в державно-правовій доктрині націонал-соціалістичної влади Третього Рейху. Доводиться, що окупаційна влада в галузі церковного життя проводила політику, спрямовану на розкол християнських конфесій, протидію можливому об'єднанню православних і греко-католиків, терор проти церковних діячів та духовенства.

Ключові слова: окупація, А. Шептицький, Українська Греко-Католицька Церква, Автокефальна Православна Церква, Автономна Православна Церква.

Церковна політика Третього рейху на українських землях під час Другої світової війни проводилася у контексті головних ідеологічних основ взаємовідносин нацистської влади та церкви, викладених у працях очільників нацистської Німеччини. В основі ідеології нацистів лежала теорія вищості арійської раси, що не могло не привести до конфлікту з загальногуманними людськими принципами, християнською мораллю та основними їх носіями духовенством та вірянами спочатку в самій Німеччині, а згодом на окупованих територіях.

Першочергове значення для формування взаємовідносин націонал-соціалістичної влади та церкви мали праці А. Розенберга “Міф ХХ століття” [1], А. Гітлера “Моя

боротьба” [2], програма Німецької націонал-соціалістичної робітничої партії “Двадцять п’ять пунктів” [3], статті Рейхсконкордату [4] та ін.

Готуючись до війни проти СРСР, нацистська Німеччина розробила плани його захоплення (план “Барбаросса”), економічного використання захоплених територій (план “Ольденбург”), а пізніше план колонізації німецькими переселенцями “східного простору” (план “Ост”).

В плані “Ост” німецькою владою передбачались соціально-економічні, культурно-освітні перетворення, що задовольняли б окупантів, а також утворення ряду поселень німецьких колоністів, що в майбутньому передбачало онімечення цих земель.

Нацистська верхівка була впевнена, що після перемоги над Радянським Союзом новоприєднані території повинні бути надовго закріплені за Німеччиною [5, с. 719]. Тому, паралельно з планом “Барбаросса” велася підготовка над розробкою економічних планів щодо використання майбутніх окупованих територій. Таким чином, з’явився економічний підрозділ плану “Барбаросса” – план “Ольденбург”.

Грунтуючись на основних програмних положеннях плану “Ольденбург”, були розроблені “Директиви з керівництва економікою в щойно окупованих областях” або “Зелена папка” Германа Герінга.

Вже в ході війни положення “Зеленої папки” Г. Герінга були деталізовані в “Директивах щодо цивільного управління в окупованих східних областях” або “Коричневій папці” Герінга, цілком присвяченій Україні. “Східні території, – зазначалося в цьому документі, – призначені не для того, щоб розважатися і жити власним життям, вони тільки частина велико-німецького і європейського життєвого простору, внаслідок чого мають завдання ... забезпечити продовольство і незалежність сировинних запасів”. Концепція плану “Ост” розроблялася на основі нацистської расової доктрини: “Німецький народ – народ панів” у рамках глобального нацистського плану за “звільнення життєвого простору” для німців та інших “германських народів” за рахунок територій “нижчих рас”. Для здатних до онімечення та расово близьких народів передбачалася можливість онімечення. Планувалося переселити декілька мільйонів німців з всієї Західної Європи на окуповані території для того, щоб витіснити місцеве населення з цих земель в “біологічному” розумінні [6, с. 237-242].

Дослідження питання діяльності Римо-католицької та Греко-католицької церков на українських землях найповніше розкрито у монографії О. Лисенка і В. Михайлюка “Розп’яті на Хресті: Католицькі конфесії України в період Другої світової війни” (Київ, 2003). Релігійно-церковні трансформації в Україні під час Другої світової війни (1939–1945 рр.) глибоко виписані дослідницею Н. Стоколос у праці “Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина XX ст.)” (Рівне, 2003). Про роль Української Греко-Католицької церкви загалом та Митрополита А. Шептицького у боротьбі з тоталітарними рухами – націонал-комунізмом і комуністсько-більшовизмом за відновлення української державності пише В. Сергійчук у своїй книзі “Українські державники: Андрій Шептицький” (Вишгород, 2015).

Історії православ’я, трансформації релігійно-церковної політики нацистів, державно-церковним відносинам та інституційній історії церкви у період Другої світової війни присвятили свої праці В. Пашенко [7], О. Лисенко [8], Ю. Волошин [9],

В. Гордієнко [10], Н. Стоколос [11], В. Гриневич, В. Даниленко, В. Кульчицький [12], В. Войналович [13] та ін.

Провальний для СРСР початок війни з нацистською Німеччиною призвів до швидкого хаотичного відступу радянських військ і втрати величезних територій, включаючи територію України, де встановився окупаційний режим.

Потрібно мати на увазі, що десятки мільйонів радянських людей, в основному православних, які залишилися на окупованих територіях продовжували перебувати під духовним впливом Російської Православної Церкви, очільник якої митрополит Сергій звернувся до духівництва і віруючих з посланням у якому закликав до збройного супротиву ворогу і патріотичних подвигів у праці для захисту країни. Участь віруючих у війні проти загарбників він визначив як “священний і непорушний обов’язок для кожного християнина”. З подібним зверненням виступали і багато інших керівників церков та релігійних об’єднань СРСР. Однак, українське суспільство напередодні війни було розколотим. І лінія розлому здебільшого проходила по поколіннях, наголошує академік В. Литвин. Люди старшого і середнього віку натерпілися від сталінських репресій, які тривали більше десятиліття і охопили практично всі верстви населення. Вихована радянською владою молодь в переважній своїй більшості могла чинити опір вторгненню, але від готовності боротися до здійснення практичних кроків у цьому напрямі була велика відстань [14, с. 344].

На перших етапах окупації німецька адміністрація виявила досить лояльне ставлення до процесу відродження релігійно-духовного життя в центрі та на сході України та до його нормалізації в західних регіонах. Таке ставлення окупантів до Церкви вигідно контрастувало з агресивним атеїзмом радянської доби та репресіями щодо Церкви, які постійно практикувалися радянською владою. Однак зміцнення Церкви, її централізація, особливо розвиток впливу на національну самосвідомість не входили в плани німецької адміністрації.

“Нова окупаційна влада, – підкреслюють автори видання “Академічне релігієзнавство” за редакцією професора А. Колодного, – намагаючись посилити в країні антиросійські настрої, на початку війни симпатизувала національному духові та автокефальній церкві. Окрім того, фашисти надіялися, що пожвавлення церковної діяльності, звернення до релігії відверне значну частину населення від опору загарбникам, від участі у партизанській війні. Щоправда, сильна в адміністративному плані церква також “не відповідала інтересам рейху”. Тому паралельно був дозволений розвиток Автономної православної церкви, незважаючи на визнання останньою протекторату московського митрополита Сергія.

Взаємовідносини німецького окупаційного режиму і конфесій в Україні не були однаковими протягом часу окупації і, залежно від успіхів чи невдач воюючих сторін, еволюціонувати від дуже лояльного ставлення фашистів до церков та підтримки церквою нового режиму – до відкритих репресій щодо кліру та мирян. Але загалом ці відносини вписуються в модель відокремлення церкви від держави, за винятком Трансністрії (зони окупації румунських військ), де були виразні цезаропапістські ознаки” [15, с. 610].

За визначенням українських дослідників, політика окупаційної влади в галузі церковного життя мала чітко виражений характер і здійснювалася за такими пріоритетними напрямками: підтримка розвитку мінімального релігійного життя як

необхідного чинника викорінення радянсько-більшовицької ментальності в населення східних регіонів України; недопущення створення єдиної помісної Української Автокефальної Церкви; протидія будь-якому зближенню й можливому об'єднанню православних і греко-католиків; сприяння дробленню релігійно-церковного життя в Україні на окремі течії; зовнішні і внутрішні руйнування структур з метою запобігання консолідації їхніх лідерів; заборона влаштування єдиної централізованої мережі церковних православних організацій на східних тернах України; максимальне їхнє використання для сприяння німецькій адміністрації на всіх окупованих територіях; встановлення ефективного контролю за діяльністю усіх конфесій [16, с. 339].

Така позиція окупаційної влади була наперед визначена політичним керівництвом нацистської Німеччини. Відомо, що під час розмови зі своїм оточенням ще у квітні 1942 р. Гітлер дав наказ заборонити створення єдиних церков для більш-менш значимих радянських територій. “Нашим інтересам – наголосив він, – відповідало б таке становище, коли кожне село мало б свою секту, де розвивалися б свої особливі уявлення про бога. Навіть якби у цьому випадку в окремих селищах виникали шаманські культи, подібні до негритянських або америко-індійських, то ми могли б це тільки вітати, бо це лише збільшило б кількість чинників, що дроблять релігійний простір на дрібні одиниці” [17, с. 66].

Природно, що стратегічні наміри нацистів щодо організацій релігійного життя та діяльності церкви на окупованих територіях не були відомі керівництву українських церков. Тому, зазнавши утисків від радянської влади, вони вітали прихід німецької армії. Греко-католицький священик о. Павло Олійник з галицької парафії Хоростець – Хоробрів – Августівка Бережанського повіту на початку 1960-х років повернувшись із багаторічного ув'язнення у сталінських таборах за небажання співпрацювати з комуністичною владою у форматі режимного православ'я, у своїх спогадах писав про поновлення з приходом німців “назад всім нарохіяльним урядам” цивільної юрисдикції громади (народження, хрещення, вінчання тощо). У села було повернуто всі метрикальні книги, забрані на початку 1940 р. до району представниками радянської влади. Крім адміністративних обов'язків Отець Павло Олійник також пише про відновлення культурницької діяльності церкви, підкреслює, що через два тижні після приходу німців “порядок релігійного виховання вернув давнини”. Культурна робота священиків була зосереджена як правило на розповсюдженні та популяризації християнських традицій, створення осередків культури тощо [18].

Однак уже перші дні окупаційна влада чітко вртикулювала свою позицію щодо можливого утворення Української держави, різко відкинувши спроби її створення, а згодом розділила територію України, а відтак і церковні структури, що діяли тут. Внаслідок такого поділу української землі, що до 1939 р. входили до складу Польської держави, відійшли до утвореного на території Польщі Генерал-губернаторства та до Рейхскомісаріату, що включав до свого складу решту українських земель. Таким чином і православні, і греко-католицькі церковні структури виявилися розділеними внаслідок утворення окупаційною владою нових адміністративно-територіальних одиниць.

Така ситуація не влаштовувала керівництво Української греко-католицької церкви (УГКЦ) і опротестовувалася митрополитом Шептицьким, а для православних вона означала визначення окупаційною владою “двох напрямів” в українському

православ'ї – Автокефального і Автономного, очолюваних відповідно архієпископом Полікарпом (Сікорським) та архієпископом Олексієм (Громадським). Причому, якщо в центрі і на сході України Православна церква лише відроджувалася, то на заході вона починала жити повноцінним життям і являла собою відчутну об'єднуючу силу для українства. У червні 1942 р. Православна Автокефальна Церква подала до Рейхкомісаріату у Рівному свій тимчасовий статут; активізували свою діяльність церковні ради, що створювалися при парафіях; було висвячено нову генерацію єпископів, які розпочали свою роботу на Сході і в Центрі України тощо.

З цих причин німці вбачали у прихильниках автокефалії загрозу, що веде до консолідації нації і тому, як це не парадоксально, більш лояльно ставилися до Автономної Православної Церкви, очолюваної архієпископом Олексієм (Громадським), що безпосередньо підлягала Московській патріархії.

Прихильники автокефалії православних в Україні в перший період окупації досягли чималих успіхів не лише в справі активізації церковного життя в західних областях України, але й швидкими темпами відроджували діяльність понищеної більшовиками Церкви на решті території України. Паралельно з цим з ініціативи очільника УГКЦ митрополита Андрея Шептицького розпочалися контакти греко-католиків з православними щодо можливого поєднання і відродження єдиної колись Церкви, такі тенденції сприймалися окупаційною владою з величезними пересторогами.

Ще більш активний спротив з боку окупантів отримували реалістичні і придатні до швидкої реалізації ініціативи церковної ієрархії, спрямовані на посилення ролі Церкви у суспільному житті та її централізації. Так, зокрема, бачачи успіхи по відродженню Автокефальної Православної Церкви в центрі і на сході України, окупаційна адміністрація поставила влітку 1942 р. вимогу перед архієпископом Полікарпом відкликати зі Східної України своїх єпископів та запропонувала їм на вибір для подальшого служіння такі території, на яких українське населення не домінувало. Приблизно в цей же час з метою зменшення впливу Церкви на формування в українській молоді національної свідомості окупанти заборонили викладання Закону Божого в школах. Однак особливо сильний спротив з боку окупаційної влади викликали спроби, спрямовані на об'єднання прихильників автокефалії та Автономної Православної Церкви в Україні.

Через духовну політику окупаційної влади розглядаються процеси відродження “рехрестиянізації” на українських землях у 1941–1944 рр.

Заходи, націлені на розв'язання цього питання, планувалися на початок жовтня 1942 р., однак проведення такого об'єднавчого собору було заборонено окупаційною владою. Ця заборона була продиктована виключно небажанням окупантів щодо можливого позитивного впливу об'єднаної Церкви на процес консолідації нації. Очевидно спроби такого об'єднання православних в Україні посилили прагнення окупаційної влади до відповідної протидії цьому процесові та подальшій автоматизації існуючих церковних структур. З цією метою окупанти пішли на грубе ігнорування канонічних засад православ'я, позбавивши вищу православну ієрархію можливості загального управління церквами та доручивши єпархіальним архієреям самотійно керувати підпорядкованими їм територіями.

Таким чином на території Рейхкомісаріату було утворено п'ять церковних

одиниць (з прихильників Автономної та Автокефальної церков), що не підпорядковувалися вищому церковному керівництву, а діяли як самодостатні і були підзвітні генерал-комісаріатам. Після загибелі 7 травня 1943 р. митрополита Олексія (Громадського) окупаційна влада ініціювала і керувала виборами старшого єпископа в автономній церкві.

Згодом, коли Православна та Греко-Католицька церкви виявили підтримку українському партизанському рухові, вони разом з українською інтелігенцією стали об'єктом терору з боку окупаційної влади. Десятки церковних діячів та духовенства були заарештовані, а частина з них розстріляні. З цих же причин німці спалили велику кількість церков. За висловом професора І. Власовського, "... німецька окупаційна влада чим далі, тим глибше рила прірву між собою і українським народом. Заборонивши всякі громадські зібрання, позакривавши середні і вищі школи в Україні, німецька влада була б не від того, щоб і церкви закрити; заборонила пастирські курси для підготовки священників, церковні ради, собори єпископів, вмішувалась у відправи церковного Богослужіння, не дозволила ліквідувати виниклий з приходом німців розкол у Православній Церкві в Україні, а навпаки – ще більше розбила єдність Церкви, закривши центральні органи її управління як Автокефальної так і Автономної церков, зовсім принизила авторитет церковної ієрархії, підпорядкувавши православних єпископів, архієпископів і митрополитів в управлінні церквою своїм малограмотним, не тільки у відношенні церковної політики, генерал комісаром..." [19, с. 254]. Загалом же, оцінюючи становлення окупаційного режиму до релігії, Церкви та віруючих, професор Власовський приходить до висновку, що майже немає різниці в атеїстичному світогляді гітлеризму і комунізму. Цією обставиною в цілому і пояснюється жорстока лінія окупаційної влади щодо українських церков. Хоча згадана обставина в критичних умовах відходу німців з України не стала на перешкоді евакуації православного єпископату в еміграцію перед загрозою повернення радянської влади.

Використані джерела:

1. Розенберг А. Миф XX века. Оценка духовно-интеллектуальной борьбы фигур нашего времени / А. Розенберг. – Таллін : "Shildex", 1998. – 524 с.
2. Гитлер А. Моя борьба / А. Гитлер. – Харьков : ООО "Свитовид", 2003. – 704 с.
3. Feder G. Das Programm der NSDAP und seine weltanschauliche Grundgedanken. – München : Zenralverlag der NSDAP, 1935. – s. 11-16.
4. Рейхсконкордат [Електронний ресурс] – Режим доступу до ресурсу : <https://uk.wikipedia.org>
5. Нюрнбергский процесс. В 2-х томах. Сборник материалов / под. ред. К. Горшенина. – М. : Государственное издательство юридической литературы, 1951 – 1952. – Т. 1. – 1951. – 834 с.
6. Левченко Ю. Місце України в планах нацистської Німеччини в роки Другої світової війни // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 6. Історичні науки: 36. наукових праць. – Випуск 9: Ювілейний випуск до 70-річчя професора Борисенка Володимира Йосиповича. – К., 2012. – 361 с.
7. Пащенко В. Православ'я в новітній історії України. – Полтава : б. в., 1997. – Ч. 1. – 356 с.
8. Лисенко О. Церковне життя в Україні. 1943–1946. – К. : Ін-т історії України НАН України, 1998. – 404 с.
9. Волошин Ю. Українська православна церква в роки нацистської окупації (1941–1944 рр.). – Полтава: б. в., 1997. – 127 с.
10. Гордієнко В. Православні конфесії в Україні періоду Другої світової війни (вересень 1939 – вересень 1945 рр.) : дис. ... канд. іст. наук. – К., 1999. – 189 с.

11. Стоколос Н. Конфесійна політика окупаційної адміністрації рейхскомісаріату “Україна” в 1941–1941 рр. // Український історичний журнал. – 2004. – № 3. – С. 91–111.
12. Лисенко О., Гриневич В. Політика гітлерівського й сталінського режимів щодо українських національних церков // Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х тт. – К.: Наук. думка, 2004. – Т. 2: Гриневич В. А., Даниленко В. М., Кульчицький С. В., Лисенко О. Є. Радянський проект для України. – С. 282–307.
13. Войналович В. Партиїно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. – К.: Світогляд, 2005. – С. 65.
14. Литвин В. Україна у війнах і революціях ХХ століття. 1914–1945 роки. Закономірності національного державотворчого процесу. – К.: НВП Видавництво “Наукова думка”, НАН України, 2012.
15. Академічне релігієзнавство: підручник / за наук. ред. професора А. Колодного. – К.: “Світ знань”, 2000.
16. Стоколос Н. Г. Конфесійно-етнічні трансформації в Україні (XIX – перша половина ХХ ст.): монографія. – Рівне: РІСКСУ – ППФ “Місто – М”, 2003.
17. Доничев В. И. Банкротство стратеги германського фашизма. Исторические очерки. Документы и материалы. – Т. 1. – М., 1973.
18. о. П. Олійник. Зошити. Мемуари. Щоденники / передмова, коментарі, упорядкування Б. І. Андрусишин. – К., 1995. – 191 с.
19. Власовський І. Нарис історії Української Православної Церкви: томи I–IV. – Київ: “Либідь” – Т. IV. – Ч. II.

Андрусишин Б. И., Бондаренко В. Д. Державна політика окупаційної влади у галузі церковного життя на українських землях (1941–1944 рр.)

Стаття посвячена определению места Украины в государственной-правовой доктрине национал-социалистической власти Третьего Рейха. Доказывается, что оккупационные власти в области церковной жизни проводила политику, направленную на раскол христианских конфессий, противодействие возможному объединению православных и греко-католиков, террор против церковных деятелей и духовенства.

Ключевые слова: оккупация, А. Шептицкий, Украинская Греко-Католическая Церковь, Автокефальная Православная Церковь, Автономная Православная Церковь.

Andrusyshyn B., Bondarenko V. State policy of the occupation government in the field of church life on ukrainian lands (1941–1944 years).

The article is devoted to the definition of the place of Ukraine in the state-legal doctrine of the national-socialist government of the Third Reich. It turns out that the occupation authorities in the field of church life pursued a policy aimed at splitting up Christian confessions, opposing the possible unification of Orthodox and Greek Catholics, terror against church figures and clergy.

Keywords: occupation, A. Sheptytskyi, Ukrainian Greek Catholic Church, Autocephalous Orthodox Church, Autonomous Orthodox Church.